

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙ ΚΡΗΤΗΣ ΕΝ ΤΗ ΠΡΟΣ ΤΙΤΟΝ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

Μολονότι τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐγράφησαν πρὸς ἐξυπηρετήσιν τῶν πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ ὀργανωτικῶν ἀναγκῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν Κοινοτήτων, ἐνίοτε περιέχουν καὶ ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τῶν χωρῶν μετὰ τῶν ὁποίων συνδέονται καθ' οἷον-δήποτε τρόπον. Εἰκόνα τινὰ περὶ τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἐκεῖ ἐπικρατούσης καταστάσεως, σύμφωνον πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν πηγῶν, σχηματίζομεν ἐκ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα περιέχει ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή.

Α΄.

Ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή τοῦ Παύλου ἀνήκει εἰς τὴν ομάδα τῶν λεγομένων Ποιμαντορικῶν Ἐπιστολῶν (Α΄ καὶ Β΄ πρὸς Τιμόθεον, πρὸς Τίτον). Ὑπάρχει σοβαρὰ διαφωνία ὡς πρὸς τὸν συγγραφέα τῶν ἐπιστολῶν τούτων, συνεπῶς καὶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον συγγραφῆς. Πολλοὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐρμηνευτῶν δέχονται ὅτι αἱ Ἐπιστολαί, ὑπὸ τὴν παροῦσαν αὐτῶν μορφήν, συνεγράφησαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ πρώτου αἰῶνος ἢ βραδύτερον, ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Παύλου, βάσει δὲ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν πάλιν θεωροῦν τὰς Ἐπιστολάς ὡς ἐπεξεργασίας συντόμων συμβουλευτικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς Τιμόθεον καὶ Τίτον, αἱ ὁποῖαι τώρα εἶναι ἐνσωματωμέναι ἐν αὐταῖς¹.

Ἀντιθέτως, οἱ Ὀρθόδοξοι, οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ πολλοὶ τῶν Προτεσταντῶν Ἐρμηνευτῶν παραδέχονται, ὅτι αἱ Ἐπιστολαὶ προέρχονται ἀπὸ τοῦ Παύλου, ἐξηγοῦν δὲ τὴν διαφορὰν ὕφους καὶ θέματος αὐτῶν ἐκ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγράφησαν καὶ τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπιδιώκουν².

---

¹) Τὴν ἄποψιν ταύτην βλ. ἰδίως ἐν N ä g e l i, Der Wortschatz des Apostels Paulus, Göttingen 1905, M o f f a t t, Introduction to the New Testament, New York 1911, H a r r i s s o n, The Problem of the Pastoral Epistles, 1922.

²) Βλ. τὴν ἄποψιν ταύτην ἐν T h. Z a h n, Einleitung in das Neue Testament, Leipzig 1897 ἐξ., P. T o r n, Über die Sprache in den Pastoral Briefe, «Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft», 1918, σ. 225 ἐξ. καὶ μερικῶς ἐν W. L o c k, The Pastoral Epistles, New York, 1924.

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἔκτος ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν παροῦσαν μελέτην, σημειοῦται δὲ μόνον ὅτι πεποιθήσεις τοῦ συγγραφέως αὐτῆς εἶναι ὅτι ἢ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή, ὁμοῦ μετὰ τῶν πρὸς Τιμόθεον, ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ ὡς τοιαύτη ἐξετάζεται ἐνταῦθα.

Σκοπὸς τῆς Ἐπιστολῆς εἶναι νὰ τονίσῃ τὴν ἀνάγκην τῆς Ἐκκλησιαστικῆς, οἰκογενειακῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐσταθείας. Αἱ διδόμεναι συστάσεις ἀποβλέπουν ἰδίως εἰς τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, οὐχὶ δὲ εἰς τοὺς ἡγέτας αὐτῆς. Διαφέρει κατὰ τοῦτο ἡ Ἐπιστολή ἀπὸ τῶν πρὸς Τιμόθεον, αἵτινες τονίζουν τὰ καθήκοντα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων κυρίως.

Β΄.

Δὲν ἔχομεν ἀκριβῆ μαρτυρίαν περὶ τοῦ πότε ὁ Παῦλος ἐκήρυξεν ἐν Κρήτῃ καὶ ἐγκατέστησεν ἐν τῇ νήσῳ τὸν Τίτον πρὸς συνέχισιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου. Ὅτε ὁ Ἀπόστολος ὠδηγεῖτο ὑπὸ συνοδείαν εἰς Ρώμην, περὶ τὸ 60 μ.Χ., διῆλθε διὰ τῶν νοτίων παραλίων τῆς Κρήτης, παρέμεινε δέ, λόγῳ θαλασσοταραχῆς, ἡμέρας τινὰς ἐν τῇ πόλει **Κ α λ ο ἰ Λ ι μ έ ν ε ς**³. Ἄν καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων δὲν ἀναφέρουν ὅτι ὁ Παῦλος ἐκήρυξεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τότε εἰργάσθη διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου. Πάντως, ἡ βραχεῖα ἐργασία αὕτη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιφέρῃ σοβαρὰ ἀποτελέσματα, ὁ δὲ Τίτος δὲν ἀναφέρεται συνοδεύων τὸν Παῦλον κατὰ τὸ ταξείδιον τοῦτο. Συνεπῶς ἄλλη ἦτο ἡ εὐκαιρία, καθ' ἣν ὁ Ἀπόστολος μετέβη εἰς Κρήτην. Συνήθως ἡ μετάβασίς του τοποθετεῖται εἰς τὴν τετάρτην ἱεραποστολικὴν περιοδείαν, μετὰ τὴν ἀπόλυσίν του ἀπὸ τῶν πρώτων δεσμῶν, περὶ τὸ 62-63. Ἐπειδὴ δὲ ὁ θάνατος τοῦ Παύλου θεωρεῖται ὡς ἐπισυμβὰς κατὰ τὸ ἔτος 64, ἡ Ἐπιστολή πρὸς Τίτον πρέπει νὰ ἐγράφη ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν μετάβασίν του εἰς τὴν νῆσον. Τοῦτο ὁμῶς δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἐν τῇ Ἐπιστολῇ εὕρισκόμενα στοιχεῖα. Ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο εὐρέως διαδεδομένος ἐν τῇ νήσῳ⁴ καὶ ὀλόκληροι οἰκογένειαι εἶχον πιστεύσει⁵. Τοῦτο βεβαίως ἀπῆτει πολὺν χρόνον. Καὶ εἶναι μὲν πιθανὸν ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον εἶχε γίνῃ γνωστὸν ἐν Κρήτῃ καὶ πρὸ τῆς μεταβάσεως τοῦ Παύλου, ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς νήσου, οἵτινες ἦσαν παρόντες κατὰ τὴν Πεντηκοστήν⁶,

³) Πράξ. κζ', 8 ἐξ.

⁴) «κατὰ πόλιν», Τίτ. α', 5.

⁵) α', 11.

⁶) Πράξ. β', 11.

ἀλλ' οἱ γενόμενοι Χριστιανοὶ ἔδει νὰ ἦσαν ἐλλιπῶς κατηχημένοι καὶ ἀνοργάνωτοι, διότι ἄλλως ὁ Παῦλος, μὴ συνηθίζων νὰ οἰκοδομῇ ὅπου ἄλλοι ἐθεμελίωσαν⁷, δὲν θὰ μετέβαινεν ἐκεῖ. Οὕτω φαίνεται πιθανωτέρα ἡ γνώμη ὅτι ὁ Παῦλος ἐπεσκέφθη τὴν νῆσον ἐνωρίτερον⁸. Ἐκ τῆς Ἐφέσου, ἣν ὁ Ἀπόστολος εἶχε καταστήσει ἱεραποστολικὸν κέντρον ἐπὶ ἔτη, συχνάκις ἐπεσκέπτετο ἄλλας περιοχάς. Κατὰ τὸ 56 ἀπέστειλε τὸν Τίτον εἰς Κόρινθον, αὐτὸς δὲ μετέβη εἰς Κρήτην πιθανῶς, ἔνθα συνήντησεν αὐτὸν ὁ Τίτος μετὰ τὸ πέρας τῆς εἰς Κόρινθον ἀποστολῆς. Ὁ Παῦλος, κηρύξας ἐπὶ τινὰς μῆνας, ἀνεχώρησεν, ἄφησεν ὅμως τὸν Τίτον πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ κηρύγματος.

Εἰς τὴν Ἐπιστολὴν ἐλάχισται πληροφοροῖαι δίδονται περὶ τοῦ Τίτου, ἀλλ' οὔτε ἄλλοθεν γνωρίζομεν πολλὰ περὶ αὐτοῦ. Αἱ πράξεις δὲν μνημονεύουν αὐτόν, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται ὑπὸ τινῶν ἐκ τῆς πιθανότητος ὅτι ἦτο συγγενὴς ἢ ἀδελφὸς τοῦ Λουκᾶ, συγγραφέως τῶν Πράξεων⁹. Κατήγετο ἐξ οἰκογενείας Ἑθνικῶν, ἐγένετο δὲ χριστιανὸς κατὰ τὴν πρώτην ἀποστολικὴν ὁδοιπορίαν τοῦ Παύλου ἐν Ἰκονίῳ¹⁰. Κατὰ πρῶτον μνημονεύεται ὡς συνοδὸς τοῦ Παύλου κατὰ τὴν μετάβασιν αὐτοῦ ἐξ Ἀντιοχείας εἰς Ἱεροσόλυμα¹¹. Ἐκτοτε ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Παύλου διὰ σοβαρὰς ἀποστολὰς εἰς Κόρινθον, πρὸς συλλογὴν ἐράνων¹² καὶ πρὸς τακτοποίησιν τῆς πειθαρχίας ἐν τῇ Χριστιανικῇ Κοινοτήτι Κορίνθου¹³, εἰς Κρήτην, εἰς Δαλματίαν. Ἦτο ἰκανώτατος συνεργάτης τοῦ Παύλου¹⁴, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶχε τὸ αὐτὸ πνεῦμα¹⁵ καὶ ὑπὸ τοῦ ὁποίου καλεῖται «ἀδελφός»¹⁶.

Ἡ εἰς Κρήτην ἀποστολὴ τοῦ Τίτου ἦτο προσωρινή, ἀλλ' οὗτος παρέμεινε, συμφώνως πρὸς τὴν χρονολογίαν ἣν ἠκολούθησαμεν, τοῦλάχιστον 6 ἢ 7 ἔτη. Ὁ Παῦλος, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν αὐτοῦ ἐκ τῶν πρώτων δεσμῶν, ἔγραψε τὴν παροῦσαν ἐπιστολήν, καθ' ὃν χρόνον εὐρίσκετο εἰς περιοδείαν¹⁷. Πιθανῶς διέβαινε τὴν Μακεδονίαν, ἐφ'

⁷) Ρωμ. ιε', 20.

⁸) Βλ. R. F a l c o n e r, The Pastoral Letters, Oxford 1937, σ. 25.

⁹) Βλ. R a m s a y, St. Paul the Traveler and the Roman Citizen, σ. 284. S o u t e r, ἐν «Expositor Times», March 1917.

¹⁰) Βλ. Πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης, κ. 2.

¹¹) Γαλ. κεφ. β'.

¹²) Β' Κορ. η', 6-10.

¹³) Β' Κορ. η', 16.

¹⁴) Β' Κορ. η', 23.

¹⁵) Β' Κορ. ιβ', 18.

¹⁶) Β' Κορ. β', 13.

¹⁷) «οἱ μετ' ἐμοῦ πάντες», Τίτ. γ' 5.

ὅσον ἐσκέπτετο νὰ παραχειμάσῃ εἰς Νικόπολιν, ἔνθα προσεκάλει καὶ τὸν Γίτον¹⁸. Ὑπεδείχθη ὅτι ὁ Τίτος εἶχε προηγουμένως ζητήσῃ δι' ἐπιστολῆς τοῦ ὀδηγίας περὶ τοῦ ἔργου του, ἢ δὲ παροῦσα Ἐπιστολὴ εἶναι ἀπάντησις τοῦ Παύλου¹⁹. Ἐκ Νικοπόλεως ὁ Τίτος ἐστάλη εἰς Δαλματίαν²⁰, πέραν δὲ τούτου δὲν ὑπάρχουν ἀκριβεῖς ἱστορικαὶ πληροφορίαι. Ὁ Εὐσέβιος²¹ ὀνομάζει αὐτὸν Ἐπίσκοπον Κρήτης καὶ ἴσως ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ἐπέστρεψεν ἐκ Δαλματίας καὶ παρέμεινε μονίμως ἐν τῇ νήσῳ²².

Τὴν θέσιν τοῦ Τίτου κατέλαβεν ἐν Κρήτῃ ὁ Ἀρτεμάς²³ ἢ ὁ Τυχικός²⁴.

Γ'.

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ὀργάνωσις ἐν Κρήτῃ, ὡς ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ἐπιστολῇ ἔχει ἴδιον χαρακτῆρα. Συνήθως οἱ Ἐπίσκοποι εἶχον τὴν ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἐποπτεῖαν ἐπὶ μιᾶς πόλεως, βραδύτερον δέ, ὅταν ἡ νέα θρησκεία διεδίδετο καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον, ἡ ἐξουσία των ἐπεξετείνετο καὶ ἐκεῖ. Παραδείγματα περὶ τῆς ἐξουσίας Ἐπισκόπου μιᾶς πόλεως ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν Κοινοτήτων ἄλλων πόλεων δὲν ἔχομεν τόσον ἐνωρίς, πλὴν τὸ τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Αἴγυπτος ὁλόκληρος ἀπετέλει μίαν μόνον διοικητικὴν περιφέρειαν καὶ μία μόνον πόλις αὐτῆς, ἡ Ἀλεξάνδρεια, εἶχεν ἀναγνωρισθῆ ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ὡς «πόλις». Συνεπῶς ἐν ὁλοκλήρῳ τῇ χώρᾳ ὑπῆρχεν εἰς μόνον ἐπίσκοπος, ὁ Ἀλεξανδρείας, ὑφ' ὃν ὑπήγοντο οἱ Χριστιανοὶ ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων. Περὶ τὸ 200 ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Δημήτριος ἐγκαθίδρυσεν ἄλλους τρεῖς ἐπισκόπους ἐν Αἰγύπτῳ.

Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη καὶ ἐν Κρήτῃ, ἥτις γειτνιάζει καὶ ἀνέκαθεν εἶχε συχνὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Τίτος, ἐγκατασταθεὶς ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς Κρήτης Γορτύνη, εἶχε τὴν ἐποπτεῖαν ἐφ' ὅλων τῶν Χριστιανικῶν Κοινοτήτων τῆς νήσου : «*Τούτου χάριν ἀπέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα . . . καταστήσῃς κατὰ πόλιν προεσβυτέρους*»²⁵. Βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ Τίτος ὡς ἔχων εὐρύτεραν ἐξου-

¹⁸) Τίτ. γ', 12.

¹⁹) Βλ. Ζαχην, ἔργ. μν., I, 430.

²⁰) Β' Τιμ. δ', 10.

²¹) Ἐκκλ. Ἱστορία, III, 4.

²²) Ἡ μνήμη αὐτοῦ ἐορτάζεται ἐν μὲν ταῖς Ἀνατολικαῖς Ἐκκλησίαις κατὰ τὴν 25 Αὐγούστου, ἐν δὲ τῇ Δυτικῇ κατὰ τὴν 4 Ἰανουαρίου.

²³) Οὐδὲν εἶναι γνωστὸν περὶ αὐτοῦ ἄλλοθεν τῆς Καινῆς Διαθήκης.

²⁴) Βλ. εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ καὶ ἐν Ἐφεσ. στ', 21, Κολ. δ' 7.

²⁵) Τίτ. α', 5.

σίαν τῆς τοῦ Ἐπισκόπου, ὡς προσωπικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ Παύλου, ἀλλ' ἐν τῇ Ἐπιστολῇ δὲν ἀναφέρεται μεταξύ τῶν ἔργων του ἢ ἐγκαθίδρουσις ἐπισκόπων. Μόνον πρεσβυτέρους ἐγκαθιστᾷ εἰς τὰς πόλεις, ἔχει δηλαδή ἐξουσίαν ἐπισκόπου, δικαίως δὲ ὁ Εὐσέβιος ὡς τοιοῦτον ἐξέλαβεν αὐτόν. Ἡ προσωρινὴ κατ' ἀρχὰς παραμονή του ἐν Κρήτῃ συνεχίσθη ἐπὶ πολὺ, ἴσως δὲ ἔγινε μόνιμος μετὰ τὴν ἐκ Δαλματίας ἐπιστροφήν.

Ἐν Κρήτῃ, λοιπόν, συναντῶμεν μίαν μόνον Ἐπισκοπὴν, τὴν τῆς Γορτύνης, βραδύτερον δὲ προσετέθη καὶ ἡ τῆς Κνωσοῦ²⁶.

Ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἐταράχθη πολὺ ἐνωρὶς ὑπὸ αἱρέσεων²⁷. Ὁ ὄρος «αἰρετικὸς» δὲν εἶχε λάβει ἀκόμη τὴν τεχνικὴν σημασίαν, καθ' ἣν ὑποδηλοῖ τὸν ἀσπαζόμενον διδασκαλίαν ἀντικειμένην εἰς τὸ Θεολογικὸν σύστημα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ (αἵρεσις, αἰρετικὸς) σημαίνει τὸν ὑπαδὸν ἢ συνήθως τὸν ἀρχηγὸν ὁμάδος διασπώσης τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, τὸν σχισματικόν²⁸.

Οἱ αἰρετικοὶ τῆς Κρήτης ἦσαν Ἰουδαῖοι²⁹, δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἐὰν ἐπέμενον εἰς τὴν περιτομήν, ὡς οἱ φαρισαῖοι Ἰουδαιοχριστιανοὶ τῆς Γαλατίας, ἢ, ὅπερ πιθανώτερον, ἦσαν τῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων μετὰ τῶν «αἰρετικῶν» τῶν Κολοσσῶν, τηροῦντες τὰς νομηνίας, διακρίνοντες τροφὰς κλπ.³⁰ φαίνεται δὲ ὅτι αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ εὔρον πολὺ ἔδαφος ἐν Κρήτῃ³¹.

Δ'.

Ἡ διαρρύθμισις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὄργανώσεως ἐν Κρήτῃ συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τῆς νήσου ἐκ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς. Ἐκ τῶν πολλῶν πόλεων τῆς νήσου³² σπουδαῖαι ἦσαν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν αἱ Κνωσός, Γορτύνη, Κυδωνία καὶ Λύκτος. Οἱ κάτοικοι τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν, ἰδίως δὲ τῆς Κνωσοῦ, ἀντέστησαν ἐρωμένως κατὰ τῶν Ρωμαίων, ὅτε οὗτοι, ἀπὸ τοῦ 69 π.χ., εἰσέβαλον εἰς τὴν νῆσον³³. Ἀντιθέτως ἡ Γορτύνη ἐτήρησε

²⁶) Ὁ Κορίνθου Διονύσιος ἔγραψεν ἐπιστολάς πρὸς τοὺς δύο Ἐπισκόπους Κρήτης, κατὰ τὸ 170: Εὐσέβιου, Ἐκκλ. Ἱστ. IV, 23, V, 7.

²⁷) Τίτ. α', 10, α', 14, γ', 9-10.

²⁸) Ὡς ἐν Κορ. α', 10, 11, ια', 19.

²⁹) «οἱ ἐκ τῆς περιτομῆς», α', 10, «ἰουδαϊκοῖς μύθοις», α', 14, «γενεαλογίας... μάχας νομικὰς», γ', 9.

³⁰) Βλ. H o r t, Judaistic Christianity, σ. 116 κ.έξ.

³¹) «οἵτινες ὅλους οἴκους ἀνατρέπουσι», α' 11.

³²) Ἦδη ὁ Ὀμηρος καλεῖ τὴν Κρήτην «ἐκατόμπολιν», Ἰλ. Β, 649.

³³) Κατὰ τὸ 69 π.Χ. εἰσέβαλεν εἰς τὴν νῆσον ὁ Πραιτωρ Ἀντώνιος, ἀπο-

μᾶλλον φιλικὴν στάσιν πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἴσως ἐξ ἐπιρροῆς καὶ τῶν πολυαρίθμων ἐν αὐτῇ Ἰουδαίων, διὰ τοῦτο δὲ οἱ Ρωμαῖοι τὴν μὲν Κνωσὸν κατέστρεψαν, ἐγκαταστήσαντες ἐν αὐτῇ ἀποικίαν ρωμαϊκὴν³⁴, τὴν δὲ Γορτύνην ἐξύψωσαν εἰς πρωτεύουσαν τῆς νήσου³⁵. Ἦδη ἐγκατεστάθη ἐν Κρήτῃ κεντρικὴ διοίκησις, πρώτην δὲ φορὸν τὴν τῶρα ἐμφανίζεται τὸ ἀξίωμα τῶν «Κρηταρχῶν»³⁶. Τὸ Κ ο ι ν ὸ ν τ ὠ ν Κ ρ η τ ὠ ν συνεδριάζει ἔκτοτε ἐν Γορτύνη, ὡς δεικνύουν σωζόμενα νομίσματα³⁷. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ πόλις αὕτη ἐπεσκίασεν ὅλας τὰς ἄλλας, αἱ ὁποῖαι περιέπεσαν εἰς παρακμὴν. Αὐτὸς ἦτο ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἐπίσκοπος Γορτύνης εἶχε δικαιοδοσίαν ἐφ' ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων, ὡς εἶχε καὶ ἡ πολιτικὴ διοίκησις τῆς νήσου.

Ἡ κατάστασις ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου ἦτο εἰρηνικὴ, διὰ τοῦτο δέ, κατὰ τὴν νέαν διαίρεσιν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Κράτους, ἐδόθη διοικητικῶς εἰς τὴν Γερουσίαν. Ἐκτοτε ἀπετέλει μίαν ἐπαρχίαν μετὰ τῆς Κυρηναϊκῆς. Ἡ ἡσυχία ὅμως εἶχεν ἐπιτευχθῆ προσφάτως καὶ προσωρινῶς. Μολονότι ἡ νῆσος δὲν περιεπλάκη εἰς μεγάλους ἐξωτερικοὺς πολέμους, ἐπὶ χίλια ἔτη μετὰ τὴν Δωρικὴν κατάκτησιν, συχνάκις ἐταράσσετο ὑπὸ ἐμφυλίων διενέξεων, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν πλείστοι συγγραφεῖς³⁸. Ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἤρχισαν καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ εἰσβολαί, αἱ δὲ πόλεις τῆς νήσου συνῆπτον πολιτικὰς ἐπαφὰς μετὰ διαφόρων ἄλλων ἑλληνικῶν Πολιτειῶν (Μακεδόνων, Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας κλπ.). Παραλλήλως οἱ Κρηῖτες εὐρέως ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἐξάσκησιν τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπαγγέλματος³⁹, εἰς σημεῖον ὥστε ὅλοι οἱ σύγχρονοι στρατοὶ παρὰ τὴν Μεσόγειον περιελάμ-

τυχῶν, λόγῳ τῆς σκληρᾶς ἀντιστάσεως τῶν Κρητῶν· ὁ σταλεὶς ὅμως κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος Κ. Μ έ τ ε λ λ ο ς ὁ Κ ρ η τ ι κ ὁ ς, καταλαβὼν τὴν νῆσον, προσήρτησε ταύτην εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος (βλ. Δ ί ω ν ὁ Κ ά σ σ ι ο ς, XXXVI, 1 ἐξ., L i v i u s, Epit., C.).

³⁴) *Colonia Julia Nobilis Cnosus*.

³⁵) Βλ. συντόμως ἐν Ξ α ν θ ο υ δ ί δ ο υ, Ἐπιτομὸς Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1909, σ. 62.

³⁶) Βλ. M. van der M i j s b r u g g e, *The Cretan Koinon*, New York 1931, σ. 71.

³⁷) Βλ. J. N. S v o r o n o s, *Numismatique de la Crète ancienne*, Bacon 1890, I, σ. 349, 351.

³⁸) Βλ. Π ο λ υ β ί ο υ, VI, 46 : στάσεις, φόνους καὶ πολέμους ἐμφυλίοις ἀναστρεφομένους· Σ τ ρ ά β ω ν ο ς, Γεωγραφ., X, 478, (περὶ Κνωσοῦ καὶ Γορτύνης): συμπράττουσαί τε γὰρ ἀλλήλαις ἅπαντας ὑπηκόους εἶχον αὐταὶ τοὺς ἄλλους, στασιάσασαί τε διέστησαν τὰ κατὰ τὴν νῆσον, Ἀ ρ ι σ τ ο τ έ λ ο υ ς, Πολιτικά, 1212 b, κ.ἄ. Ἐπιγραφή τις (Inscr. Cret. I, 13) ἀναφέρει τοιαύτην διέγεξιν ἐκ συνοριακῶν διαφορῶν πόλεων.

³⁹) Βλ. Ἰ ω σ ή π ο υ, Ἀρχαιολ., XIII, 4. 3, T i t. L i v. XLIV, 45.

βανον Κρητῶν μισθοφόρους, ἰδίως δὲ σφενδονήτας κοὶ τοξότας. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὰς πολεμικὰς περιπετείας, ὅταν δὲ ἀνεφάνη ἡ πειρατεία τῶν Κιλικῶν, ἣτις διετάραξε τὴν ἀσφάλειαν ἐν τῇ Μεσογείῳ καὶ παρημπόδισε μέγας τὰς ναυτικὰς κινήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, οἱ Κρητῆς ὑπεβοήθησαν αὐτὴν καὶ ἡ νῆσος κατέστη κέντρον τῶν πειρατῶν⁴⁰. Εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῶν Κρητῶν εἰς τὴν πειρατείαν συνετέλεσε κατὰ πολὺ ἡ αὔξησις τῆς δυνάμεως τῆς Ρόδου, τῆς ὁποίας ὁ ἐμπορικὸς στόλος ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ κατὰ τὸν β' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα⁴¹. Ὁ στόλος τῶν Κρητῶν ἐμειώθη πολὺ, ἡ δὲ διατροφή τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τῆς νήσου κατέστη δύσκολος. Διέξοδος εἰς τὸ πρόβλημα ἐδόθη διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν πειρατείαν.

Τὸ μαχητικὸν πνεῦμα τῶν Κρητῶν δυσκόλως ἠνείχετο ξένους ζυγούς κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, τοῦτο δὲ συνέβη καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν. Ἐν τῇ πρὸς Τίτον Ἐπιστολῇ εὐρίσκομεν ἀπηγήσεις τῆς πρὸς τὰς περιπετείας καὶ τὰς στάσεις ροπῆς τῶν Κρητῶν. Ὁ Παῦλος συνιστᾷ :

« Ὑπομίμησθε αὐτοὺς ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν⁴², πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐτοιμοὺς εἶναι, μηδένα βλάπτειν, ἀμάχους εἶναι, ἐπιεικεῖς, πᾶσαν ἐπιδεικνυμένους πραῦτητα πρὸς πάντας ἀνθρώπους »⁴³.

Τὰ πρὸς τὴν Πολιτείαν καθήκοντα τῶν μελῶν τῆς Χριστιανικῆς Κοινότητος τονίζονται ἐπίσης ἐν Ρωμ. ιγ', 1 ἐξ., Α' Τιμ. β', 1 ἐξ., Α' Πέτρ. γ', 8 ἐξ. Τὸ ἀνωτέρω ὅμως χωρίον τοῦ Παύλου εἶναι χαρακτηριστικώτερον καὶ διὰ τὸ ὕφος καὶ διὰ τὰς χρησιμοποιουμένας εἰδικὰς ἐκφράσεις, ἐφαρμόζεται δὲ καλῶς εἰς τοὺς Κρητῆς.

Τάσεις στασιαστικὰς φαίνεται ὅτι εἶχον καὶ οἱ δούλοι⁴⁴, εἰς τοὺς ὁποίους καλαιότερον οἱ Κρητῆς ἀπηγόρευον τὴν χρῆσιν ὄπλων καὶ τὴν γύμνασιν⁴⁵. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ τῶν παλαιῶν περιοίκων, οἵτινες ἤδη εἶχον ἐξισωθῆ κοινωνικῶς πρὸς τοὺς Δωριεῖς, ἀποκτήσαντες διὰ τοῦ ἐμπορίου περιουσίας, ἀλλὰ περὶ τῶν ἐξ αἰχμαλώτων δού-

⁴⁰) Βλ. The Cambridge Ancient History, VIII, σ. 145, 291, 625 ἐξ. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐπέσπευσε τὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κατάληψιν τῆς νήσου.

⁴¹) Ἰδίως μετὰ τὸν πόλεμον Κρητῶν καὶ Ροδίων κατὰ τὸ 155 π.Χ.

⁴²) Ἡ πειθαρχία αὕτη πιθανῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν καταβολὴν τῶν φόρων, ὡς ὁ Lock, ἐν ἔργ. μν., ἐν στίχῳ, ὑποδεικνύει.

⁴³) γ', 1 ἐξ. Βλ. καὶ α', 10, « ἀνυπότακτοι ».

⁴⁴) β', 9.

⁴⁵) Βλ. Ἀριστοτέλους, 1264α,

λων, τοὺς ὁποίους οἱ Κρηῖτες στρατιῶται ἔφερον ἀπὸ τῶν πολέμων ἢ οἱ ἔμποροι ἠγόραζον.

Ε΄.

Ἡ πρὸς Τίτον εἶναι ἡ μόνη Ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, ἐν ἣ οὗτος διακρίνει τέσσαρας τάξεις ἀνθρώπων κατὰ φύλον καὶ ἡλικίαν: *προσβύτας, προσβύτιδας, νεωτέρους, νέας*⁴⁶. Τοῦτο ὑπενθυμίζει τὴν αὐστηρὰν διάκρισιν τῶν ἡλικιῶν ἐν ταῖς Δωρικαῖς Πολιτεῖαις, εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκον καὶ αἱ Κρητικαί. Ἐν Γορτύνη οἱ «*νέοι*» ἢ «*νεώτεροι*» ἦσαν ὠργανωμένοι εἰς τάξιν μὲ ἰδίους νόμους, φέρουσαν τὸ ὄνομα «*νεότας*»⁴⁷.

Σημασίαν ἔχουν αἱ πρὸς τὰς γυναῖκας διδόμεναι συμβουλαί, διὰ τὰς ὁποίας χορηγοῦνται ἐπίθετα μὴ ἀπαντῶντα ἀλλαχοῦ τῆς Καινῆς Διαθήκης, συνεπῶς δὲ ἐκλεγέντα ἐκ προθέσεως διὰ τὴν παροῦσαν περίστασιν (*φίλανδροι, φιλότεκνοι, οἰκουργοί*). Αἱ γυναῖκες ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ κοινωνίᾳ εἶχον πολλὴν ἐλευθερίαν. Τὸ γενικὸν ρεῦμα τῆς χειραφετήσεως ἀσφαλῶς εἰσῆλθε καὶ εἰς Κρήτην, λόγῳ τῆς συχνῆς ἐπικοινωνίας τῆς νήσου μετ' ἄλλων περιοχῶν. Αἱ γυναῖκες ἐξήρχοντο τοῦ οἴκου συχνάκις, ἤρχοντο εἰς τὴν ἀγορὰν ἢ ἐπεσκέπτοντο συγγενεῖς καὶ φίλας, μετὰ τῶν ὁποίων συνέπινον κατὰ κόρον. Ὁ Παῦλος συνιστᾷ εἰς αὐτὰς νὰ εἶναι *σώφρονες καὶ ἱεροπροεπεῖς, «μηδὲ οἴνω πολλῶ δεδουλωμένοι»*⁴⁸. Παραλλήλως δὲ νὰ εἶναι *οἰκουργοί*, παραμένουσαι ἐν τῷ οἴκῳ καὶ περιποιούμεναι αὐτόν.

Ἐν Κρήτῃ ἦτο ἀνεπτυγμένος ὁ παιδικὸς ἔρωσ. Ὁ Πλάτων⁴⁹ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁰ ἀναφέρουν ὅτι οἱ ἄνδρες ἀπέφευγον τὴν πρὸς τὰς γυναῖκας συνουσίαν πρὸς πρόληψιν τῆς πολυτεχνίας καὶ τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τοῦτο δὲ προεβλέπετο καὶ νομοθετικῶς. Εἶναι φυσικὸν ὅτι τὸ μέτρον τοῦτο διέθετε τὰς γυναῖκας δυσμενῶς πρὸς τοὺς ἄνδρας· αἱ γυναῖκες δὲν ἦσαν φίλανδροι. Ἴσως ὑπῆρχον καὶ τάσεις ἐγκαταλείψεως τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῶν γυναικῶν χάριν θρησκευτικωτέρας ζωῆς κατὰ μόνας· οὕτως ἐξηγεῖ ὁ Χρυσόστομος τὴν φράσιν «*ὑποτασσομένας τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν*»⁵¹.

⁴⁶) β', 2 ἐξ. Αἱ λέξεις *προσβύται* καὶ *προσβύτιδες* δὲν δηλοῦν πολιτικά ἢ ἐκκλ. ἀξιώματα.

⁴⁷) Βλ. M. M u t t e l s e e, Zur Verfassungsgeschichte Kretas im Zeitalter des Hellenismus, Glückstadt-Hamburg 1925, σ. 23 ἐξ.

⁴⁸) β', 4.

⁴⁹) Νόμοι, 838 Ε.

⁵⁰) Πολιτικά, 1272α (βλ. Β. Λ α ο ὕ ρ δ α, «Κρητικά Χρονικά», Γ', 1948, σ. 391, 407 ἐξ.).

⁵¹) β', 5.

Καὶ μεταγενεστέρως παρουσιάζονται ἴχνη κινήσεως κατὰ τοῦ γάμου ἐν Κρήτῃ, μεταξὺ Χριστιανικῶν κύκλων, τὰ ὁποῖα δι' ἐπιστολῶν πρὸς τοὺς Κρητὰς Ἐπισκόπους κατεπολέμησε Διοῦσιος ὁ Κορίνθου⁵². Ὁ Παῦλος εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰς τάσεις ταύτας καὶ συνιστᾷ εἰς τὰς γυναῖκας τῆς Κρήτης νὰ εἶναι φίλανδροι καὶ φιλότεκνοι⁵³.

ΣΤ'.

Ἡ Ἐπιστολὴ δίδει περισσότερα στοιχεία περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ὡς βάσις τῆς γνώμης αὐτοῦ τίθεται ὁ στίχος τοῦ Ἐπιμενίδου:

*Κρητες αἰ ψεῦσαι, θηρία κακά, γαστέρες ἀογαί*⁵⁴.

Ἐκ τῶν διδομένων ὁμως συμβουλῶν δυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν καὶ ἄλλας ἐκφράσεις ὡς ἀναφερομένας εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν Κρητῶν:

«Μὴ αὐθάδη, μὴ δογίλον, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ»⁵⁵, «ἀνυπότακτοι, ματαιολόγοι καὶ φρεναπάται»⁵⁶, «ἀπειθεῖς... δουλεύοντες ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις, ἐν κακίᾳ καὶ φθόνῳ διάγοντες, στυγητοί, μισοῦντες ἀλλήλους»⁵⁷.

Οἱ χαρακτηρισμοὶ οὗτοι συμφωνοῦν καὶ πρὸς τὰς ἐξ ἄλλων πηγῶν πληροφορίας. Βλ. ἰδίως Πολύβιον, «ὁ περὶ τὴν αἰσχροκερδειαν καὶ πλεονεξίαν τρόπος οὕτως ἐπιχωριάζει ὥστε παρὰ μόνοις Κρηταιεῦσι τῶν ἀπέντων ἀνθρώπων μηδὲν αἰσχρὸν ὄν νομίζεσθαι κέρδος»⁵⁸, «καὶ μὴν οὔτε κατ' ἰδίαν ἤθη δολιώτερα τῶν Κρηταιέων εὔροισις ἄν, πλὴν τελείως ὀλίγων, οὔτε κατὰ κοινὸν ἐπιβολὰς ἀνωτέρας»⁵⁹, Πλούταρχον, «τοῖς χοήμασιν ὅπως κηρίοις μέλισσαι προσλιπαροῦντες»⁶⁰. Tit. Livius, «Cretenses spem pecuniae secuti»⁶¹.

⁵²) Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστ. 4, 23. 5, 7. Βλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ἀθήναι 1948, σ. 144, σημ. Τοιοῦται τάσεις εἶχον ἀναπτυχθῆ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ (Κλήμης Ἀλέξ. Στρωμ., 3, 9, 64). Ἡ φράσις «μίας γυναικὸς ἀνὴρ» σημαίνει πιθανὸν ὅτι ὁ πρεσβύτερος δὲν πρέπει νὰ ἔχη νυμφευθῆ δὶς.

⁵³) Αἰ λέξεις, ἐκ τῶν σπανίως χρησιμοποιουμένων, ἀπαντοῦν καὶ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Περγάμου, τοῦ β' αἰῶνος μ.Χ., (A. Deissmann, Biblische Studien, 6, 255): «τῇ γλυκυτάτῃ γυναικί, φιλάνδρῳ καὶ φιλοτέκνῳ, συμβιωσάσῃ ἔτη λ'».

⁵⁴) Βλ. καὶ Ἡσιόδου, Θεογονία, 26 ἔξ.

«ποιμένες ἄγρανλοι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον,
ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα».

⁵⁵) α', 7.

⁵⁶) α', 10.

⁵⁷) γ', 3.

⁵⁸) VI, 46.

⁵⁹) VI, 47, βλ. καὶ VIII, 21, VIII, 18 κλπ.

⁶⁰) Αἰμίλιος 23.

Ἡ περὶ τῶν Κρητῶν γνώμη τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀπεκρυσταλλώθη εἰς τὴν σημασίαν ἣν προσέλαβε τὸ ῥῆμα *κρητίζειν* (= ψεύδεσθαι, ἀπατᾶν) ⁶².

Ἀνταπεκρίνετο ὅμως ἡ κρίσις αὕτη τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸν ἀληθῆ χαρακτῆρα τῶν Κρητῶν; Οἱ ἀνωτέρω ἀναφερόμενοι συγγραφεῖς δὲν εἶχον μελετήσει τὰ κρητικά ἥθη ἐπιτοπίως, εἰς τὰς κρίσεις δὲ αὐτῶν ἢ δεικνύουν ἐπιρροὴν τῶν πολιτικῶν ἀντιθέσεων τῆς ἐποχῆς ⁶³ ἢ ἐκφράζουν τὴν κοινὴν γνώμην τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες πάλιν δὲν ἐγνώρισαν τοὺς Κρητας εἰς τὰς καλυτέρας αὐτῶν ἐκδηλώσεις. Ὡς ἐλέχθη ἤδη, πολυάριθμοι Κρητες ὑπηρέτουν ὡς μισθοφόροι τῶν ξένων στρατιῶν. Τὸ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα, ὅταν ἀκολουθῆται διὰ καθαρῶς κερδοσκοπικοὺς λόγους, ἀναμφιβόλως ἀλλοιώνει τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων. Τοὺς μισθοφόρους τούτους ἐγνώριζον κυρίως οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, ἐκ τῆς ἀγάπης δὲ αὐτῶν πρὸς πλουτισμὸν παρήχθη ἡ ἐντύπωσις περὶ ψευδολογίας καὶ αἰσχροκερδείας ὅλων τῶν Κρητῶν, τῶν ὁποίων γνήσιοι ἐκπρόσωποι ἐθεωρήθησαν οἱ μισθοφόροι.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν μισθοφόρων ἐπὶ τῶν λοιπῶν κατοίκων τῆς νήσου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀλλοιώσῃ πλήρως τὸν αὐστηρὸν Δωρικὸν χαρακτῆρα τῶν Κρητῶν. Ὅτι ὅμως ἐγένετο ἀλλοίωσις τις, εἶναι ἀναμφισβήτητον. Τοῦτο συνέβη εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Συντελεσται τῆς ἀλλοιώσεως ταύτης, πλὴν ἄλλων, ἦσαν καὶ οἱ πολλοὶ φυγάδες καὶ ἵποπτοι, οἵτινες εὕρισκόν καταφύγιον εἰς τὴν νῆσον λόγῳ τῆς ἀπομονώσεως αὐτῆς ⁶⁴.

Ἡ εἰς τὸ ἐμπόριον ἐπίδοσις τῶν Κρητῶν ἐνίσχυσε τὴν περὶ αἰσχροκερδείας ἀντίληψιν. Τὸ ἐμπόριον ὑπεβηθεῖτο ὑπὸ τῆς πατροπαράδοτου ἀγάπης αὐτῶν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ τῆς τακτικῆς ἐπικοινωνίας, ἣν εἶχεν ἡ νῆσος μετ' ἄλλων ἐπαρχιῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία διηκόλυνε καὶ τὴν μετανάστευσιν τῶν Κρητῶν καὶ εἰς ἄλλας χώρας, ἀλλ' ἰδίως εἰς Αἴγυπτον, ἔνθα ἔζων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν πολλοὶ Κρητες πάροικοι, ἀποτελοῦντες τὰ «*πολιτεύματα*» Κρητῶν ⁶⁵. Ἰδέαν περὶ τῆς ἐπικοινωνίας ταύτης λαμβάνομεν καὶ ἐκ τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς: Ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήμα-

⁶¹) XLIV, 45.

⁶²) Λεξικὸν Ἑσυχίου.

⁶³) Ὁ Πολύβιος, π.χ., προερχόμενος ἐκ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ἦτο πολιτικῶς τεταγμένος κατὰ τῶν Κρητῶν, οἵτινες εἶχον ἐπαφὴν πρὸς τὴν Αἰτωκὴν Συμπολιτείαν, καὶ ὑπὲρ τῶν Ροδίων.

⁶⁴) Tacetus, Ann., IV, 21.

⁶⁵) Βλ. Pap. Tebt., 32, 9, 17.

τος ὁ Ἄρτεμας ἢ ὁ Τυχικός πρόκειται νὰ σταλῇ εἰς τὴν νῆσον, ὁ Ζηνᾶς⁶⁶ καὶ ὁ Ἀπολλῶς⁶⁷ θὰ διέλθουν ἐκεῖθεν, ὁ δὲ Τίτος προσκαλεῖται νὰ ἔλθῃ εἰς Νικόπολιν, ἴσως μέσῳ Ζακύνθου.

Τέλος ἡ γνώμη αὕτη ἐνισχύθη καὶ ὑπὸ τῆς συμμετοχῆς Κρητῶν τινῶν εἰς τὴν πειρατείαν.

Ὁ Παῦλος ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀλήθειαν τῶν ἐν τῷ στίχῳ τοῦ Ἐπιμενίδου λεγομένων: «ἡ μαρτυρία αὕτη ἐστὶν ἀληθής»⁶⁸. Εἶχε σηματίσει ὁ Ἀπόστολος τὴν κρίσιν ταύτην ἐπιτοπίως; Ἐλέχθη ὅτι ἡ ἐν Κρήτη παραμονὴ αὐτοῦ ἦτο σύντομος, ἡ δὲ μόρφωσις ἀκριβοῦς γνώμης περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν κατοίκων ἦτο δύσκολος. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Παῦλος ἐγνώρισε Κρητὰς μισθοφόρους, κατὰ τὰς ἐπανελημμένας συλλήψεις αὐτοῦ, καὶ ἐμπόρους, ἢ συμπεριφορὰ τῶν ὁποίων ἔδωσεν εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ ἐκφρασθῇ οὕτως. Πάντως, ὁ ἠθικὸς χαρακτὴρ τῆς Ἐπιστολῆς ἐπέτρεπεν εἰς τὸν Ἀπόστολον νὰ χρησιμοποιήσῃ τοιοῦτον τόνον· ἔργον αὐτοῦ ἦτο νὰ φέρῃ εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν τοὺς ἠθικῶς παραπαίοντα.

Δίδεται πολλὴ σημασία εἰς τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ στίχου. Πολλοὶ ἐρευνηταὶ θεωροῦν αὐτὸν ὡς προερχόμενον ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ. Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης φρονεῖ ὅτι ὁ στίχος δὲν ἴα εἶχεν ἀποδεικτικὴν ἰσχὺν ἀκόμη καὶ ἂν ἀνῆκεν εἰς τὸν Κρητὰ Ἐπιμενίδην. Ἐκ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ τετραστίχου ἐκ τῶν σωζομένων ἀποσπασμάτων ἐν Πράξ. ιζ' 28, Τίτ. α', 12 καὶ ἐν τῷ Ὑπομνήματι τοῦ I s h o' d a d⁶⁹, καθίσταται προφανὲς ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ἐσκόπευε νὰ καυτηριάσῃ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ νὰ καταδικάσῃ τὴν συγκεκριμένην αὐτῶν πρᾶξιν, καθ' ἣν ἀνεκέρυττον τὸν Δία ἄνθρωπον καὶ ἐδείκνυον τὸν τάφον αὐτοῦ. Ἡ θεότης τῶν Αἰγαίων κατοίκων τῆς νήσου (Ρέα,

⁶⁶) Ὑπό τινων θεωρεῖται ὡς Ἰουδαῖος νομοδιδάσκαλος, πιθανώτερον ὅμως πρόκειται περὶ Ρωμαίου νομικοῦ.

⁶⁷) Ἰουδαῖος λόγιος ἐξ Ἀλεξανδρείας, κηρύξας ἐν Ἐφέσῳ, Κορίνθῳ καὶ ἀλλαχοῦ· βλ. Πράξ. ιη', 24 ἐξ., Α' Κορ. α', 2, γ', 22.

⁶⁸) α', 13.

⁶⁹) Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ τετραστίχου ὑπὸ τοῦ R. H a r r i s (ἐν G i b s o n, I s h o' d a d, H o n a e S e m i t i c a e, X, C. X I I I), ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Τύμβον ἐτεκλήναντο σέθεν, κύδιστε, μέγιστε,
Κρητες αἰεὶ ψευσταί, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.
Ἄλλὰ σὺ γ' οὐ θάνεις, ἐστηκας γὰρ ζωὸς αἰεὶ
ἐν γὰρ σοὶ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα ἠδὲ καὶ ἐομέν.*

βλ. καὶ Π. Χρήστου, Ὁ Ἀπ. Παῦλος καὶ τὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου, «Κρητικὰ Χρονικά», Α' 1949, σ. 119 ἐξ.

μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Διός) ἦτο ἔκφρασις τοῦ πνεύματος τῆς φύσεως, ὅπως δὲ ἡ φύσις φθίνει καὶ ἀναγεννᾶται, οὕτω καὶ ἡ θεότης ἀποθνήσκει καὶ ἀνίσταται. Ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ Θεοῦ διεσώθη ἐν Κρήτη καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑλλήνων. Τὸ παρὸν ὁμως τετράστιχον παρουσιάζει ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης περὶ Θεοῦ, ἰδιαιτέρως δὲ περὶ τοῦ Διός, δυνάμεθα δὲ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ νέα ἀντίληψις εἶχε τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς τὸν βαθὺν θρησκευτικὸν ἀναμορφωτὴν Ἐπιμενίδην.

Ὅθεν ὁ στίχος οὗτος δὲν εἶναι προῖον τῆς περὶ τοῦ κρητικοῦ χαρακτηῆρος γνώμης τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἀλλ' αἰτία διαμορφώσασα ἐν μέρει τὴν γνώμην ταύτην⁷⁰.

Περισσότερον ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν πραγματικότητα ἄλλοι χαρακτηρισμοὶ τῆς Ἐπιστολῆς, ὡς οἱ περὶ τοῦ φιλεριστικοῦ καὶ ὀργίλου πνεύματος τῶν Κρητῶν καὶ τῆς πρὸς τὴν οἰνοποσίαν⁷¹ κλίσεως αὐτῶν.

Ἡ φράσις «καλῶν ἔργων προϊστασθαι»⁷² ὑποδεικνύει τὴν ἀπασχόλησιν εἰς τίμια ἐπαγγέλματα καὶ ὑπαινίσσεται τὰς ἀπασχολήσεις τῶν πειρατῶν καὶ τῶν αἰσχροκερδῶν ἐμπόρων.

Z.

Ἡ Ἐπιστολὴ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν ἰσχυρᾶς Ἰουδαϊκῆς μειονότητος ἐν Κρήτη⁷³. Ὁ Τάκητος⁷⁴ λέγει ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι κατήγοντο ἐκ Κρήτης, λαβόντες τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐκ τοῦ ὄρους Ἰδη. Ἡ γνώμη αὕτη βεβαίως προέρχεται ἐκ συγχύσεως τῶν Φιλισταίων-Κεφθορείμ, οἵτινες πιθανώτατα ἦσαν ἐκ τῶν Προελλήνων κατοίκων τῆς νήσου, πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Ἰουδαῖοι ἐγκατεστάθησαν ἐν Κρήτη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. Ὄταν Πτολεμαῖος ὁ Σωτὴρ κατέλαβε τὴν Ἱερουσαλήμ, τὸ 320, ἐξηνάγκασε πολλοὺς Ἰουδαίους εἰς μετανάστευσιν, μέρος δὲ αὐτῶν ἐγκατεστάθη ἐν Κρήτη. Ἐν Γορτύνη ὑπῆρχεν ἰσχυρὰ Ἰουδαϊκὴ παροικία⁷⁵, πρὸς προστασίαν τῆς ὁποίας Σίμων ὁ Μακκαβαῖος ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἐπιτυχῶν ὑπόσχεσιν αὐτῶν⁷⁶.

⁷⁰) Βλ. παράλληλον ἐπιρροὴν τοῦ στίχου τοῦ Βιργιλίου

Timeo Danaos et dona ferentes.

⁷¹) Ὁ Κρητικὸς οἶνος ἦτο περίφημος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα· βλ. *J u n e n a l i s*, Sat. 14, 270. Ὡς ἐλέχθη ἤδη καὶ αἱ γυναῖκες ἐπεδίδοντο εἰς ὑπερβολικὴν οἰνοποσίαν.

⁷²) γ', 14

⁷³) α', 10, 14, γ', 9.

⁷⁴) Hist. V, 2.

⁷⁵) Βλ. Α' Μακκ. ιε', 23, ι', 62, Φίλωνος, Πρεσβεία πρὸς Γάϊον, 36.

⁷⁶) Α' Μακκ. ιε', 23.

Βραδύτερον ὁ Ψευδαλέξανδρος, ἰσχυριζόμενος ὅτι εἶναι υἱὸς Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου, κατὰ μετάβασίν του εἰς Ρώμην, διῆλθεν ἐκ Κρήτης καὶ ἐπεβλήθη ἐπὶ τῶν ἐκεῖ πολυαρίθμων Ἰουδαίων, παρὰ τῶν ὁποίων ἀπέσπασε μεγάλη χρηματικὰ ποσά⁷⁷. Ἰουδαῖοι τῆς Κρήτης ἀναφέρονται ὡς παρόντες κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς⁷⁸.

Πόσον δυναμικὴ ἦτο ἡ ἐν Κρήτῃ Ἰουδαϊκὴ κοινότης δεικνύει διήγησίς τις παρὰ τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Ἱστορικῷ Σωκράτει⁷⁹, φαίνεται ὅμως σαφῶς καὶ ἐκ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς Τίτον. Οἱ Ἰουδαῖοι εἶχον κατορθώσει νὰ συνταράξουν τὴν χριστιανικὴν κοινότητα καὶ εἶχον ἐπηρεάσει καὶ διαιρέσει πολλὰς οἰκογενείας⁸⁰.

Η'.

Ἐλαχίστους μόνον ὑπαινιγμοὺς εὐρίσκομεν περὶ θεωρητικῶν ἐνασχολήσεων τῶν Κρητῶν. Αἱ συζητήσεις περὶ διακρίσεως τροφῶν εἰς καθαρὰς καὶ ἀκαθάρτους ἀναφέρονται ἀσφαλῶς εἰς τοὺς Ἰουδαίους τῆς νήσου⁸¹. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει πιθανῶς καὶ διὰ τὸ λεγόμενον περὶ γενεαλογικῶν⁸². Οἱ Ἰουδαῖοι ἱκανοποιοῦν τὴν ἐθνικὴν των ὑπερηφάνειαν τονίζοντες τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν τοῦ ἔθνους των καὶ καταρτίζοντες γενεαλογίας⁸³.

Περὶ ὑπάρξεως στωϊκῶν τάσεων ἐν Κρήτῃ δυνάμεθα πιθανῶς νὰ ὑποθέσωμεν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Παύλου χρήσεως λέξεων σπανιώτατα ἀπαντωσῶν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, ὡς εὐσέβεια, εὐσεβεῖς, ἐπιείκεια, σώφρων, σωφροσύνη, φιλανθρωπία, ἀγαθός, συνείδησις. Ὁ Παῦλος δίδει χριστιανικὴν ἔννοιαν εἰς τοὺς στωϊκοὺς τούτους ὄρους.

ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

⁷⁷) Ἰωσήπου, Ἀρχαιολογία, XVII, 12. 1, Περὶ Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου, II, 7. 1.

⁷⁸) Πράξ. β', 11.

⁷⁹) VII, 38.

⁸⁰) α', 11.

⁸¹) α', 15.

⁸²) γ', 9.

⁸³) Πρβλ. Φίλωνος, Περὶ βίου Μωσέως, II, 8, Ματθ. α', 1 ἔξ. Λουκ. γ', 23 ἔξ. Βλ. Hort, ἔργ. μν., σ. 135. Καὶ οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ ἐχρησιμοποιοῦν γενεαλογίας, κατὰ τὴν ἐκθεσιν τῆς ἱστορίας τῶν ἀποικιῶν ἰδίως (βλ. Πολυβίου, Ἱστορία, IX, 1. 4).